

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ ПЛОДІВ ОТРУЄНОГО ДЕРЕВА: МІЖНАРОДНИЙ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ АСПЕКТИ

PECULIARITIES OF APPLYING THE CONCEPT OF THE FRUIT OF THE POISONOUS TREE: INTERNATIONAL AND EUROPEAN ASPECTS

Юхименко К.А., студентка I курсу магістратури
факультету адвокатури

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена розкриттю та деталізації однієї з найбільш актуальних доктрин у сучасному кримінальному процесі – «плодів отруєного дерева», яка має фундаментальний теоретико-прикладне значення про що свідчить практика міжнародних судових установ.

За результатами дослідження розкрито сутність концепції «плодів отруєного дерева» з огляду на витоки її походження та підходи до розуміння, крізь призму практики Верховного Суду США та її роль в англо-саксонській правовій системі. Встановлено, що концепція полягає у тому, що якщо джерело доказів є недопустимими, внаслідок порушення кримінального процесуального закону, то всі докази, отримані за його допомогою, будуть такими ж. З'ясовано, що основним критерієм для застосування вказаної концепції слугує причинно-наслідковий зв'язок між первинними недопустимими доказами, котрі одержані внаслідок порушення істотних прав і свобод особи у кримінальному провадженні та похідними доказами, здобутими за допомогою цієї інформації.

У статті висвітлено різні стандарти допустимості доказів, які сформовані практикою Європейського суду з прав людини. Зокрема, у роботі проаналізовані правові позиції ЄСПЛ у яких порушується проблематика допустимості доказів та їхня оцінка національними судами в контексті дотримання певних процесуальних гарантій при його отриманні та подальшому використанні.

Набуло подальшого розвитку наукове розуміння права на справедливий судовий розгляд у розрізі ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та у кореляції з доктриною «плодів отруєного дерева». З урахуванням положень Конвенції та правових висновків ЄСПЛ виокремлено підхід, відповідно до якого безумовна недопустимість похідних доказів, отриманих за допомогою первинного «отруєного» джерела застосовуються при порушенні абсолютних прав особи. Виявлено, що у зв'язку з відсутністю абсолютизації концепції загальна справедливість судового розгляду не буде підірвана, з урахуванням трьох критеріїв: 1) існування процедурних гарантій для оскарження використання доказу, одержаного всупереч законному порядку 2) якість самого доказу; 3) його значення для обвинувального вироку та справедливості судового розгляду в цілому.

Ключові слова: доктрина «плодів отруєного дерева», недопустимість доказу, кримінальний процес, практика Верховного Суду США, Європейський суд з прав людини, право на справедливий суд.

The article is devoted to the disclosure and elaboration of one of the most relevant doctrines in modern criminal procedure - "fruit of the poisonous tree", which has a fundamental theoretical and applied significance, as evidenced by the practice of international judicial institutions.

The study reveals the essence of the "fruit of the poisonous tree" concept about its origin. It approaches to understanding, through the prism of the Supreme Court United States of the case law and its role in the Anglo-Saxon legal system. It is established that the concept is that if a source of evidence is inadmissible due to a violation of the criminal procedure law, then all evidence obtained with its help will be the same. It is established that the main criterion for applying this concept is the causal link between the primary inadmissible evidence obtained due to a violation of a person's essential rights and freedoms in criminal proceedings and the derivative evidence obtained with the help of this information.

The article highlights the various standards of admissibility of evidence established by the European Court of Human Rights case law. In particular, the article analyzes the legal positions of the ECHR which raise the issue of admissibility of evidence and its assessment by national courts in the context of compliance with certain procedural guarantees in obtaining and further use of evidence.

The scientific understanding of the right to a fair trial in the context of Article 6 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and in correlation with the "fruit of the poisonous tree" doctrine has been further developed. Taking into account the provisions of the Convention and the legal opinions of the ECHR, the authors distinguish the approach according to which the unconditional inadmissibility of derivative evidence obtained with the help of the primary "poisonous" source is applied in case of violation of the absolute rights of a person. It is found that due to the absence of absolutization of the concept, the overall fairness of the trial will not be undermined, taking into account three criteria: 1) the existence of procedural guarantees for challenging the use of evidence obtained contrary to the legal procedure; 2) the quality of the evidence itself; 3) its relevance to the verdict of guilty and the fairness of the trial in general.

Key words: «fruits of the poisonous tree» doctrine, exceptions, inadmissibility of evidence, criminal process, practice of the Supreme Court of the United States, European Court of Human Rights, right to a fair trial.

Постановка проблеми. Вдосконалення кримінального процесуального законодавства України крізь призму імплементації прогресивного світового досвіду є основоположним елементом для забезпечення прав та свобод людини та дотримання верховенства права у кримінальному провадженні. Однією зі складових такої гармонізації є впровадження доктрини «плодів отруєного дерева» (fruit of the poisonous tree), котра на сьогодні стає все більш поширеною, як в національній, так й у світовій судовій практиці. Виходячи з вищенаведеного можна констатувати актуальність даного дослідження з огляду на фундаментальний теоретико-прикладний характер концепції «плодів отруєного дерева».

Аналіз наукової літератури свідчить, що питанням допустимості доказів присвячені праці таких науковців: О. В. Бабаєвої, Л. П. Брич, В. В. Вапнярчука, М. В. Гузели, О. В. Капліної, С. О. Ковальчука, Г. Р. Крет, А. В. Панової, М. М. Стоянова, О. М. Толочка, О. Г. Шило, О. Г. Янов-

ської та інших. Однак, незважаючи на значну кількість наукових праць, усі вони, переважно, стосуються процесу визнання доказів недопустимими, і лише частково висвітлюють концепцію «плодів отруєного дерева».

Мета статті полягає в детальному аналізі сутності доктрини «плодів отруєного дерева» з огляду на сучасну міжнародну судову практику, що сприятиме вирішенню питань доктринального розуміння даної концепції, а також ефективності застосування у практичній площині.

Виклад основного матеріалу. Концепція «плодів отруєного дерева» походить із англо-саксонської правової системи й полягає у тому, що недопустимими визнаються докази, здобуті завдяки інформації, отриманій з порушенням норм законодавства. Генеза доктрини бере свій початок від 1920 р., де вона була верше сформована у Рішенні у справі «Silverthorne Lumber Co. v. United States». Справа полягала у тому, що Фредерік Сільверторн обвинувачувався за ухилення від сплати податків. Доказами на

користь його вини слугували податкові книги та документи, які були незаконно вилучені та скопійовані Федеральними агентами в офісі його компанії Ламбер. Верховний Суд США зазначив, що копії документів як похідні докази, отримані на основі первинних, які в свою чергу були здобуті без належного судового дозволу є «гнилими» та недопустимими. Крім того, Суд вказав, що використання інформації, яка була отримана завдяки незаконним засобам применшує роль Четвертої поправки Конституції США до простої «форми слів» [1].

Так, практика Верховного Суду США з цього питання набула досить послідовного тлумачення, зокрема у Рішенні по справі «Wong Sun. v. United States від 1963 р.», Суд зазначив: концепція про «отруйні плоди отруєного дерева» набула розвитку як обов'язковий елемент правильної юридичної процедури, а саме в аспекті того, що наркотичні засоби, знайдені внаслідок відомостей, одержаних в результаті порушення Четвертої поправки, підлягають виключенню й не можуть бути досліджені під час судового засідання [2].

Як зауважує, О. М. Толочко, назва доктрини походить з біблійного тексту в якому йдеться про те, що плоди отруєного дерева є також отруйними. Водночас, перша згадка про цю назву міститься у Рішенні 1939 р. у справі «Nardone v. United States», яку сформулював суддя Ф. Франкфуртер [3, с. 189].

Водночас, концепція «плодів отруєного дерева» знайшла своє поширення і на європейському континенті про що свідчить релевантна практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд).

Варто зазначити, що завдання ЄСПЛ полягає не у встановленні винуватості заявника або безпосередньому визначенні конкретного доказу допустимим з огляду на норми національного законодавства. Водночас, Суд неодноразово зазначав, що нехтування національними судами позиції заявника, та перешкодження в оскарженні допустимості доказів, свідчить про порушення вимоги обґрунтованості судового рішення. А тому може бути підставою для звернення до Суду із заявою про порушення ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі – Конвенція), яка буде визнана прийнятною [4, с. 58].

Отже, фундаментальним питанням, яке має вирішити ЄСПЛ при розгляді, є оцінка усіх обставин справи щодо справедливого провадження в цілому, зокрема і враховуючи спосіб, у який були отримані докази. Це передбачає проведення перевірки «незаконності» доказу, а також його дослідження в контексті порушення права, гарантованого Конвенцією, з визначенням його характеру.

Таким чином, як зазначає О. Г. Яновська, враховуючи концепцію «плодів отруєного дерева», відповідно до якої, якщо джерело доказів є недопустимими, то всі докази, отримані за його допомогою, будуть такими ж, ЄСПЛ здійснює оцінку не лише кожного засобу доказування автономно, а і всього ланцюга безпосередньо пов'язаних між собою доказів, з яких одні впливають з інших та є похідними від них [5, с. 214].

Підтвердження цієї позиції міститься у Рішенні «Хан проти Сполученого Королівства» від 12.05.2000 р. (Заява № 35394/97), зокрема Суд зазначив, що незважаючи на неврегульованість питання національним законодавством щодо правомірності прослуховування розмов заявника, було допущено порушення ст. 8 Конвенції. Водночас, сам заявник мав широкі можливості оскаржити, як використання таких записів у якості доказів, так і їх достовірність, однак скористався цим правом лише частково. Крім того, національні суди різних інстанцій досить ґрунтовно дослідили питання допустимості таких доказів, усвідомлюючи небезпеку, яку може становити невмотивоване визнання прийнятними доказів, отриманих незаконним способом [6].

Таким чином, якщо процес по розгляду справи в цілому справедливий, то й отримані всупереч встановле-

ному законом порядку докази, можуть бути прийнятними.

Отже, зважаючи на вищенаведені позиції не можна погодитися з тими науковцями, котрі вважають, що ЄСПЛ взагалі не встановлює будь-які принципи допустимості доказів як таких, оскільки це є першочерговим завданням судів в межах національного розгляду справи, а ЄСПЛ відповідно до принципу субсидіарності не виступає судом четвертої інстанції. Дійсно, Суд не є вищою ланкою у судовій системі будь-якої з держав, і не здійснює повторну оцінку доказів, однак в контексті справедливого розгляду досліджує якість такого доказу та дотримання певних процесуальних гарантій при його отриманні, що дозволяє суду поставити під сумнів їх достовірність або точність, а отже і справедливість судового розгляду загалом. Саме такий новий підхід, ЄСПЛ застосував у Рішенні «Лісіца проти Хорватії» від 25.02.2010 р. (Заява № 20100/06) [7].

Так, ЄСПЛ напрацював у своїй практиці певні стандарти формування допустимості доказу, зокрема у кореляції з правилом «плодів отруєного дерева» з метою забезпечення справедливого судового розгляду: 1) інтенсивність порушення права, гарантованого Конвенцією; 2) чи було порушення статті Конвенції вчинене із суспільно виправданою метою, чи було воно піддане судовому контролю або іншій перевірці, зокрема в контексті можливості оскарження заявником використання доказів, одержаних незаконним шляхом; 3) чи підтверджуються висновки, висловлені стороною обвинувачення на підставі такого доказу, іншими матеріалами справи [8, с. 35].

Також, суддя ЄСПЛ Г. Ю. Юдківська зазначає, що при вирішенні питання про сумісність зі ст. 6 Конвенції використання доказів, отриманих з порушенням законної процедури, Суд буде розглядати три головні питання – існування процедурних гарантій, якість самого доказу та його значення для обвинувального вироку [9, с. 843].

На основі цих стандартів, ЄСПЛ сформував послідовну позицію відповідно до якої, докази, що були отримані із порушенням абсолютних прав, таких, як захист від нелюдського і такого, що принижує гідність, поведження чи катування, є недопустимими, і відповідно є «плодом отруєного дерева».

Зокрема, у справі «Нечипорук і Йонкало проти України» від 21.04.2011 р. (Заява № 42310/04), Суд вказав, що, коли в осіб під час їхнього ув'язнення з'являються тілесні ушкодження, то тягар доведення щодо часу, місця та причин їх появи, покладається саме на органи влади. Непереконливі пояснення уповноважених органів та суперечності із висновками експертизи довели, що жорстоке поведження, із застосуванням електричного струму, погроза вбивством вагітної дружини та нанесення тілесних ушкоджень, яких зазнав заявник, переслідували єдину мету – залякування та приниження його гідності, і як наслідок здобуття зізнавальних показань у вчиненні злочину, що стали «плодом отруєного дерева» і призвели до несправедливого судового розгляду [10].

Також, у Рішенні «Яременко проти України» від 12.06.2008 р. (Заява № 32092/02), Суд звернув увагу на те, що нове рішення, ухвалене у справі заявника переважно мірою обґрунтовувалося доказами, отриманими через порушення його фундаментальних прав. До того ж існували серйозні твердження, які органи влади так і не спростували, про те, що усі визнавальні показання були здобуті під примусом, а отже вони стали «плодом отруйного дерева» [11].

Варто відмітити, що усі справи, розгляд яких здійснював ЄСПЛ стосувалися застосування катування чи жорстокого поведження з боку представників влади, переважно правоохоронних органів, однак у Рішенні від 05.11.2020 р. у справі «Цвік проти Польщі» (Заява № 31454/10), Суд вирішував питання чи стосується положення ст. 3 Конвенції доказів, які були отримані від третьої сторони внаслідок жорстокого поведження приватних осіб до заяв-

ника. Пан Цвік був засуджений за торгівлю наркотиками, а ключовим доказом сторони обвинувачення виступив протокол свідчень заявника, які були отримані та записані на аудіокасету, внаслідок його викрадення та тримання в заручниках суперницьким злочинним угрупованням із застосуванням до нього катування та поведження, що принижувало його гідність. Таким чином, ЄСПЛ визнав протокол із зафіксованими даними аудіокасети недопустимим доказом, як «плоду отруєного дерева», що призвело до несправедливого судового розгляду й порушення ст. 3 та 6 Конвенції [12].

Також, цікавою є практика щодо застосування доктрини «плодів отруєного дерева» в аспекті порушення права особи на захист, зберігати мовчання і не свідчити проти себе.

У справі «Балицький проти України» від 03.11.2011 р. (Заява № 12793/03): докази, одержані внаслідок порушення права заявника на захист, а також всі інші відомості, які були виявлені за допомогою таких доказів були визнані недопустимими [13]. Варто відмітити, що у цій справі, а також «Шабельник проти України», Суд застосував новий різновид доктрини. Так, недопустимими є не тільки докази, безпосередньо отримані незаконним шляхом, але й також докази, які неможливо було б одержати, якби не було отримано первинних [14]. Таким чином, допустимі за свою сутністю докази, проте, отримані за допомогою «отруйного» першоджерела, також стають недопустимими як його «плід».

Важливо дослідити вказану доктрину також у контексті порушення права особи не свідчити проти себе та свободи від самовикриття. Наприклад, у Рішенні «Ялло проти Німеччини» від 11.07.2006 р. (Заява № 54810/00), ЄСПЛ визначив, що використання доказів здобутих через примусове застосування хімічного препарату з метою вивільнення наркотичних засобів внаслідок патологічної реакції організму заявника, було порушенням його права не свідчити проти себе та зазіханням на його фізичну і психічну недоторканість, що стало «плодом отруєного дерева». Використання такого доказу позначилося на справедливості та гуманності всього судового процесу, і спричинило порушення п. 1 ст. 6 Конвенції [15].

Водночас, як зазначалося вище, практика ЄСПЛ свідчить: не всі порушення процесуального порядку збору доказів призводить до несправедливості судового розгляду.

Так, у справі «Тортладзе проти Грузії» від 18.03.2021 р. (Заява № 42371/08), ЄСПЛ визнав порушення ст. 8 Конвенції, яка закріплює право на повагу до приватного і сімейного життя. Справа стосувалася почесного консула Котд'Івуару в Грузії Емілію Тортладзе, який обвинувачувався у незаконному зберіганні наркотичних речовин з метою їх збуту. Працівники поліції Грузії провели обшук у житлі заявника та в консульській установі, у якій він працював, і за результатами відповідних слідчих дій були знайдені заборонені психотропні речовини в ящиках його робочого столу та сейфу. Так, ЄСПЛ погодився із порушенням ст. 8 Конвенції, оскільки національні суди залишили поза увагою законність та обґрунтованість проведення обшуку та дотримання відповідних процесуальних гарантій під час проведення слідчої дії. ЄСПЛ також наголосив, що національні судові інстанції не надали належної оцінки

підставам проведення обшуку, та чи було таке втручання у приватне життя співрозмірним і необхідним в демократичному суспільстві [16].

Водночас, в цьому випадку «плоди отруєного дерева» не завадили, на думку ЄСПЛ забезпеченню справедливого судового розгляду справи, оскільки інші докази доводять, що загальна справедливість кримінального переслідування щодо п. Тортладзе не була підірвана.

Із цим твердженням погоджується і С. О. Ковальчук та вказує, що доктрині «плодів отруєного дерева», практика ЄСПЛ не завжди надає абсолютного значення в аспекті порушення права на справедливий суд [17, с. 95]. Прикладом такого рішення може слугувати справа «Гефген проти Німеччини» від 01.06.2010 р. (Заява № 22978/05). Відповідно до обставин справи, заявник викрав 11-річного хлопчика з метою отримання викупу. Слідчий, погрожував тортурами заявнику, щоб отримати інформацію щодо місця перебування дитини. Внаслідок цих дій, Гефген зізнався у вбивстві. На початку судового розгляду, захисник обвинуваченого заявив про те, що всі докази отримані на основі зізнавальних показань, вчинених під психологічним тиском є «плодами отруєного дерева», та відповідно мають бути виключені з процесу.

Велика Палата ЄСПЛ в аспекті дослідження порушення ст. 6 Конвенції, зазначила, що національний суд використовував деякі докази, одержані як непрямий результат заяв, отриманих від заявника, що створює «сильну презумпцію» несправедливого судового розгляду. Однак, зважаючи на конкретні обставини справи, саме нове добровільне зізнання заявника під час судового засідання було покладено за основу для його засудження. Інші докази, включаючи оскаржувані, мали лише допоміжний характер, і на них покладалася функція підтвердження правдивості цього зізнання, яке було одержане в законний спосіб. Крім того, Гефгену було забезпечено повною мірою право на захист та свободу від самовикриття [18].

Таким чином, ланцюг причинно-наслідкового зв'язку, що пов'язував заборонені методи під час допиту та визнання заявника винуватим як результату – був розірваний. А саме дослідження доказів у комплексі, один за одним у так званому «ефекті доміно» є характерним для доктрини «плодів отруєного дерева». Отже, Суд визнав неприйнятність вимог щодо порушення ст. 6 Конвенції.

Висновки. Таким чином, на підставі проведеного аналізу практики Верховного Суду США та Європейського суду з прав людини, можна зробити висновок про те, що концепція «плодів отруєного дерева» посідає особливе місце в контексті дослідження доказів. Так у разі істотного порушення прав особи, доказ визнається недопустимим, і відповідно усі інші похідні докази, що були отримані за допомогою нього. Зазначені порушення з огляду на їх характер створюють загрозу порушення справедливого розгляду справи в цілому. Водночас, зазначений стандарт не буде порушений, якщо використання недопустимого доказу не мало визначального значення для обвинувального вироку, матеріали провадження містять інші докази, які підтверджують висновки сторони обвинувачення, зроблені за допомогою недопустимих доказів, а національне законодавство впроваджує ефективні процедурні гарантії судового контролю у питанні допустимості доказової бази, якими може скористатися особа.

ЛІТЕРАТУРА

1. Decision U. S. Supreme Court in case of Silverthorne Lumber Co., Inc. v. United States (1920) 251 U.S. 385 URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/251/385/> (дата звернення: 27.03.2024).
2. Decision U. S. Supreme Court in case of Wong Sun v. United States (1963) 371 U.S. 471 URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/371/471/> (дата звернення: 27.03.2024).
3. Толочко О. М. Гуманізація доказування у кримінальному провадженні *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2014. № 4. С. 187–196.
4. Коруц У. З. Міжнародно-правовий захист права на справедливий судовий розгляд в практиці Європейського суду з прав людини та правозастосовна практика України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2015. 229 с.

5. Яновська О.Г. Застосування доктрини «плодів отруєного дерева» при перегляді судових рішень за виключними обставинами. *Кримінальний процес і криміналістика: виклики часу*: зб. статей за матеріалами всеукр. наук.-практ. конф. з нагоди 20-річчя кафедри кримінального процесу і криміналістики Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів, 24 січня 2020 р.). Львів. 2020. С. 213-219.
6. «Хан проти Сполученого Королівства»: рішення Європейського суду з прав людини від 12.05.2000 р. (Заява № 35394/97). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_020#Text (дата звернення: 27.03.2024).
7. «Лісіца проти Хорватії»: рішення Європейського суду з прав людини від 25.02.2010р. (Заява № 20100/06). URL: <https://jurinfo.jep.gov.co/normograma/compilation/docs/pdf/CASE%20OF%20LISICA%20v.%20CROATIA.PDF> (дата звернення: 27.03.2024).
8. Ахтирська Н.М., Касько В.В., Маланчук Б.А., Мелікян А., Пошва Б.М., Фулей Т.І., Шукліна Н.Г. Застосування в Україні європейських стандартів протидії жорсткому поводженню і безкарності: науково-практичний посібник для суддів / За заг. ред. проф. Маляренка В.Т. К.: «К.І.С», 2011. 320 с.
9. Юдківська Г. Ю. Огляд загальних гарантій справедливого судового процесу – ч. 1 ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод. *Право України*. 2013. Вип. 3. С. 795-877.
10. «Нечипорук та Йонкало проти України»: рішення Європейського суду з прав людини від 21.04.2011 р. (Заява № 42310/04). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_683#Text (дата звернення: 27.03.2024).
11. «Яременко проти України»: рішення Європейського суду з прав людини від 12.06.2008 р. (Заява № 32092/02). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_405#Text (дата звернення: 27.03.2024).
12. «Цвік проти Польщі»: рішення Європейського суду з прав людини від 05.11.2020 р. (Заява №31454/10). URL: <https://www.echr.com.ua/translation/sprava-cvik-proti-polshhi/> (дата звернення: 27.03.2024).
13. «Балицький проти України»: рішення Європейського суду з прав людини від 03.11.2011 р. (Заява № 12793/03). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_726#Text (дата звернення: 27.03.2024).
14. «Шабельник проти України»: рішення Європейського суду з прав людини від 19.02.2009 р. (Заява N 16404/03). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_457#Text (дата звернення: 27.03.2024).
15. «Яллог проти Німеччини»: рішення Європейського суду з прав людини від 11.07.2006 р. (Заява № 42371/08). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22fulltext%22:%5B%22Jalloh%22%22%5D%22itemid%22:%5B%22001-76307%22%22%5D%7D> (дата звернення: 27.03.2024).
16. «Тортладзе проти Грузії»: рішення Європейського суду з прав людини від 18.03.2021 р. (Заява № 42371/08). URL: <https://www.echr.com.ua/translation/sprava-tortladze-proti-gruzii%D1%97/> (дата звернення: 27.03.2024).
17. Ковальчук С.О. Правило «плодів отруєного дерева» та практика його застосування при оцінці допустимості речових доказів. *Правова система України: сучасний стан та актуальні проблеми*: зб. матеріалів IV всеукр. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 24-25 квітня 2015 року). Івано-Франківськ. 2015. С. 92-97.
18. «Гефген проти Німеччини»: рішення Європейського суду з прав людини від 01.06.2010 р. (Заява N 22978/05). URL: <https://policehumanrightsresources.org/gafgen-v-germany-application-no-22978-05> (дата звернення: 27.03.2024).